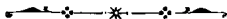

ՀԱՐԻԻՐԱՄԵԱԿ

ՐԵՍՏԵՆԻ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

Սիրելի պաշտօնակիցներս՝

Փաջալերուած այն համակրական վե-
րաբերումէն, որով մէկէ աւելի անգամներ
պատուած էք դուք զիս երբ Հայ Բժշկա-
կան Պատմութեան մասին բան մը կարդա-
ցած եմ Ձեզի, կը համարձակիմ՝ դարձեալ
բերել Ձեզ այսօր այդ կարգի աշխատու-
թիւն մը, որ ձանձրառիթ ըլլայ զո՛ւցէ,
բայց անկասկած պիտի վայելէ ձեր բա-
րեհաճ ունկնդրութիւնը, որուն համար
կանխաւ կը յայտնեմ Ձեզ իմ անհուն
շնորհակալութիւններս:

1919, 1920 ու 1921 թուականները,
ամենահարուստ տարիներ եղան Յորելեան
բազմապիսի հանդէսներու, որոնք տեղի
ունեցան աշխարհի ամէն կողմը. սսոնց
մէջ Բժշկականներ ալ պակաս չեղան:

Այսպէս՝ ամմահն Լաէնէքի Ալոսեյա-
դրութեան արուեստին (Art de l'auscul-
tation) վրայ շարադրած հոյակապ երկին
հրատարակութեան Հարիրամեակը մեծա-
հանդէս տօնուեցաւ՝ 1919 Հոկտեմբերին,
Լաէնէքի ծննդավայրը եղող Quimper
քաղաքիկին մէջ:

1920 Օգոստոսին՝ Անվէրսի մէջ կա-
տարուեցաւ երեւելի բժշկապատմագէտ Գու-
նէյլ Պոէօքս բժիշկին մահուան Յիսնհրորդ
սարեղարձը, և միանգամայն՝ բժշկապատ-
մութեան զիրքերու հոգակաւոր Հրատա-
րակիչ Քրիստոֆ Բլանթէնի ծննդեան Չորս-
հարիրամեակը:

1920 Դեկտեմբերին՝ շքեղ հանդիսու-
թիւններով տօնուեցաւ, Պարիսի Acadé-
mie de Médecine ի սկզբնաւորութեան

և զործունէութեան Հարիրամեայ շրջանը,
և միննոյն առնն՝ վարչաւիա քաղաքը իւր
Բժշկական Ընկերութեան Հարիրամեակը
կատարեց:

1921 Յուլիսին՝ Ստրազպուրկ քաղա-
քին մէջ զեղեցիկ արձանով մը ու մեծ
հանդէսներով կատարեցին նշանաւոր Քի-
միագէտ Բրօֆ. Ատոֆ վիւոժի ծննդեան
Հարիրամեակը:

Օգոստոս ամսուն՝ Պուէնոս — Այրէս սո-
նց իւր Բժշկական Կըթարանին հաւ-
տատման Հարիրարորդ սարեղարձը:

Իսկ Նոյեմբերին՝ Մոնթէլիէի մէջ խիստ
փառաւոր կերպով կատարուեցաւ, անոր
Բժշկ. Համալսարանին հիմնարկութեան
700 ամեայ պատկանելի Դարադարձը:

Եւ այս բժշկական Յորելեաններէն ազ-
դուելով էր, որ Կ. Պօլսոյ և Պարիսի Հայ
Բժշկական Միութիւններն ալ անցեալ
Դեկտեմբերին տօնեցին, վաղեմի Հայ
բժիշկի մը, Ամիրտովաթ Ամասիացիին
մահուան 425^{հոգ} տարեդարձը, անոր
արդիւնաւոր կեանքին, ազգօգուտ ծառա-
յութիւններուն և բժշկա-գրական վաստա-
կին թանկագին յիշատակը վերակենդա-
նացնել իմն ուզելով:

* *

Այսպէս՝ «սխորժակը ուտելով կը բա-
ցուի» ըսուած է. և ես՝ քանի՜ հետեւող
եղայ կատարուած Յորելեան հանդէսնե-
րուն, որոնց դեռ կարեւորագոյնները միայն
յիշեցի, այնքան բուռն փափաք մը իմ
մէջս արձարձեցաւ, հետամուտ ըլլալու՝
թէ կրնայինք արդեօք ուրիշ բժշկական
Յորելեաններ ալ տնննալ, և թուղթեքուս
դէզերը քրքրելով գտայ՝ որ շատ Յորե-
լեաններ աննշմար անցած էին, ինչպէս

1. Հաճոցով կը հրատարակենք յարգելի և բնասօէր
Տօթթորին այս բանաստեղծութիւնը՝ զոր կարգացած է Պու-
սոյ Հայ Բժշկ. Միութեան մէջ. — Ծ. Խ.

Սերբիչէն (1915) և Ռուսինեան (1919) նշանաւոր բժշկներուն ծննդեան հարւում րամեակները, և տեսա՝ որ ներկայ 1922 տարին կը ներկայացնէր մեզ երեք բժշկական Յորիկաններ, որոնց մասին անտարբեր մնալ, պարտականութեան մէկ թեւացումը պիտի համարէի հանդէպ Հայ Բժշկական Միութեան:

Այդ Յորիկաններէն մին՝ Աեհան Տօթթ. Գարրիէլ բաշայի ծննդեան Հարւումնակն է. ծովային զինուորական այդ երեկելի բժիշկին, որ նաև մեծ անուն ունի Ազգային Մատենագրութեան և մեր հին բանաստեղծներու շարքին մէջ, անմահ Տօթթ. Նահապետ բժիշկ Ռուսինեանէ յետոյ:

Միւսը՝ ազգային յայտնի գործիչ, տաղանդաւոր բժիշկ, և թուրք Բժշկական Վարժարանին պերճախօս դասաւանդ Սալահան Տօթթ. Ստեփան բաշայի ծննդեան Հարւումնակը, որ պիտի լրանայ յառաջիկայ ղեկտեմբերին:

Հայ բժշկական այս երկու տկանաւոր դէմքերը պատե՛հ ժամուն Զիզ պատկերացնել այժմէն խոտտնալով, կը փութամ յայտնել, թէ այս կրկին Յորիկաններուն հետ կը ներկայանայ և Հարւումնակը Հայ Բժշկական հրատարակութեան մը, որուն վրայ կ'ուզեմ կանգ առնել այսօր, համարելով զայն ժխտելու Դարու Հայ բժշկութեան, մանաւանդ՝ Հայ բժշկական գրականութեան նախընծայ ամենակարևոր մէկ եղիւթիւնը:

* *

Նման երկրախոյզ ուղևորներու, որոնք իրենց ճամբորդութեան ընթացքին, կը սիրեն կենալ մերթ ընդ մերթ, ու հետաքրքիր ըլլալ գիտնալու, թէ իրենցմէ յառաջընթաց խուզարկուներ որչափ տեղ հարթած են, մենք ալ՝ Հայ բժշկական գիտութեան նուիրուածներս, երբ կը փափաքինք նորանոր աշխատութիւններով Հայ բժշկական աղբատիկ մատենագրութիւնը հետզհետէ ճոխացած տեսնել, պարտաւոր ենք՝ այնպէս չէ՛, յետահայեաց

ակնարկներով երբեմն դիտողութեան առնել, թէ ինչ ըրած են մենէ հիները, թէ ինչպէս ծառայած են Հայ բժշկական գրագիտութեան, որպէս զի կարենանք, անոնց կատարած գործին լաւագոյն կողմերը ճանչնալով հանդերձ, փոյթ ունենալ լրացնել, ինչ որ պակաս թողած են անոնք կամ թերի:

Այս նպատակով ահա, դէպի անցեալ դարուն սկիզբները հետնաւոր համարձակութիւնը կ'ունենամ, արդի Հայ բժշկական դասուն ծանօթացնելու համար պատկանելի ՅԻՇԱՍԱԿԱՐԱՆ մը, որ Հայ Բժշկական Պատմութեան յոյժ պատուարեր փայլուն մէկ էջն է:

* *

Ներկայ Ապրիլ ամսիս մէջ դարու մը կեանք կ'ունենայ Հայ Բժշկական Հրատարակութիւն մը. ճիշդ հարիւր տարի առաջ էր՝ 1822ին, Վենետիկի Միթթարեան Միաբանութեան բազմաբեղուն մասուլը լոյս կ'ընծայէր Բէստէն Տէր Պետրոսեան բժիշկին ընդարձակ մէկ աշխատութիւնը, բաղկացած երկու հատորէ:

Հայ Բժշկական Մատենագրութեան մինչև այն առեղծ ունեցած տպագիր գործերուն ընտրեկագոյնն էր սա, և պարունակութեամբ ալ յոյժ գերազանցը, որովհետև ժամանակի բժշկական նոր վարդապետութիւններու կնիքովը աստիճան մը դրոշմուած էր. վասն զի՝ Հեղինակը զայն երկնած էր հետեւողութեամբ եւրոպական ժամանակակից նշանաւոր բժիշկներու փորձառական աշխատութիւններուն, որոնց սկսած էին արդէն. տակաւ զգալի յառաջողութիւն մը ընել տալ բժշկական արուեստին և գիտութեան:

Բէստէնի հատորները պնագեղ զարդերն էին Հայ մասուլին, որ ծնած օրէն մինչև 1822, թէպէտ ունեցած էր բաւական թուով գիտական երկիր, բայց անոնց մէջ հազիւ քանի մը կտոր բժշկականներ կը հաշուէին:

Եւ ինչ էին ատոնք. — Կ'արժէ չարագ

սկինարկով մը ծանօթանալ այդ Հրատարակութիւններուն, ապա կարենալ դատելու ընտելեան աշխատութեան արժէքը:

* *

Երբ աչքէ անցնենք Հայ Տպագրութեան, կամ Հայկական Մատենագիտութեան պատմութիւնները, կը տեսնենք՝ որ անոր նախապայծառ եղող հրատարակութիւններուն մէջ կը գտնուի՝ « ՃԱԼԻՆՈՍ ԶԱՔԻՄ » վերնագրով արտագրամական գրուած մը, որ զետեղուած է՝ 1513ին տպագրուած Ողորդք անուն բախտացոյց երազահան գրութիւններու մը վախճանը:

Այի՛ որ Կալիէնի աշխատութիւններէն քաղուած կամ թարգմանուած մաս՝ մ'է կ'ըսուի, այլևայլ հիւանդութիւններու դէմ զանազան դեղեր, ու աղօթախառն յանձնարարութիւններ պատուիրող գրուած մ'է աղճատ հին ռաժկօրէնով. մեծ բան մը չէ այն՝ կը խոստովանուի, այնու ամենայնիւ՝ ո՛չ նուազ գրուատառու է յիշ- ժ.Ձ Դարու Հայ բժշկութեան, զի այդու՝ ուզուած է տպագրութեամբ Հայ Ազգին ճանչցնել բժշկութեան երկրորդ Հայր հռչակուած Պերկամացի Մեծն Գաղանտը (Ճալինոս, Կալիէն), որուն զործերը՝ բոտ հայ պատմագիրներու¹, հայերէնի թարգմանուած են լիբ. դարու մէջ, արդեօք անմահն Մխիթար Հերացի բժշկապետին, կամ անզուգական առակախօս Մխիթար Գօշի՞ ջանքերով, որովհետեւ առաջինին ԶԵՐՄԱՆՑ ՄԻԹԱՐՈՒԹԻՒՆ² աշխատութեանը ու ճշմոյսն Հաքիմի միջն նշոյնութեան և նմանութեան եղբեր կը գտնեմ, և երկրորդին բուսաբանական³ խոր հմտութիւնը ինձ թելադիր կ'ըլլայ:

Լեզուի և ոճի տարբերութիւնները սակայն, ինձ մտածել կու տան, աւելի յետնագոյն ժամանակի մը արդիւնք զայն համարելու...:

« Ճալինոս Հաքիմ »-ի հրատարակութեան մէջ, վերջը, թէ և այլևայլ քաղաքներու Հայ Տպարաններէն գիտական կամ ուսումնական քանի մը զործեր լոյս կը տեսնեն, սակայն՝ « Բժշկական » կոչուելու արժանի և ո՛չ մէկ բան չի ծնիր անոնց հետ:

* *

Ճիշդ դար մը վերջն է՝ 1616ին, որ Լէմպէրկի Գարմադանեանց Յովհաննէս Երէցի Տպարանէն կ'ելլէ « ԲԵՇԱՐԱՆ » մը⁴, որ մինչև այսօր անունովը միայն ծանօթ, կարծեմ թէ 1513ին երեսած ճալինոս Հաքիմի և Աղթարքի նման բան մը եղած ըլլայ:

Այս երկրորդ Բժշկարանէն դարուկէս յետոյ՝ 1751ին, Վենետիկի Մխիթարեաններուն ցով կը տպագրուի Կովդնայ երկարաշունչ և մեծածաւալ ՓԻԼՍՈՓԱՑՈՒԹԻԱՆ զրարար թարգմանութիւնը քառասոր, որուն երրորդ կը պարունակէր՝ Կենսաբանութեան և Անդամազնութեան վերաբերեալ մաս մը, լի՝ սքանչելապէս ու գեղեցկապէս հայացուած գիտական ընտիր բառերով, զորս կրնանք այսօր խիստ պատշաճօրէն օգտագործել մեր գիտական գրութիւններուն մէջ:

Կովդնայ Փիլոսոփայութեան հրատարակութիւնէն քառորդ դար մը վերջ 1675ին Մարսիլիայ մէջ Արքեանարանի մը հետ կը տպուի՝ « ԱՍՏԵՂԱՐԱՆԻՍ ԿԱՆՈՆՔ ՎԱՍՆ ՊԱՆՊԱՆԵԼՈՑ ԶՍՈՒՂՋՈՒԹԻՒՆ » անունով տեսարակ մը ո՛չ այնչափ գիտական. բայց 42 տարի յետոյ, Նախիջևանի Սխաչ Վանքի Տպարանէն, 1793ին լոյս կը տեսնէ, Չուլայեցի Պեղորոս բժիշկ Գալանթարեանի 1789ին գրի առած « ՀԱՄԱՌՈՑ ԲԵՇԱՐԱՆ »-ը, որ հակառակ իւր սեղմ ու կարճ պարբերութիւններուն, քիչ ու շատ գիտական սկզբունքներու վրայ ձևուած զործ մ'էր, և արդիւնք՝ օրինա-

1. « ՈՐՈՍԱՐՈՒԹԻԱՆ ԳՈՅԵՆ » (Հ. Մարտի 1921 էջ 94):

2. « ԶԵՐՄԱՆՑ ՄԻԹԱՐՈՒԹԻՒՆ » ՄԻԹԱՐ ՀԵՐԱՅԻ ՏԳ. ՎԱՆԵԿԻ 1882:

3. « ՄԻԹԱՐ ԳՈՅԵ » « ԱՍՈՒՄ » ՏԳ. ՎԱՆԵԿԻ 1842:

4. « ԶԱՆԱՊԱՐԶՈՐՈՒԹԻՒՆ Ի ԵՆԱՍԱՆ », Հ. ՄԵՆԱՍ Բժշկան, ՏԳ. ՎԱՆԵԿԻ 1830, էջ 99:

ւոր Համալսարանէ վկայուած բժիշկի մը անձնական երկարամեայ փորձառութիւններուն:

« Բժշկական » ըսուելու առաւելութիւններով օժտուած, Հեղինակին ալ յոյժ պատուաբեր, անդրանիկ աշխատութիւնն էր սա, զոր Հայ մամուլը կը ծնէր, զրաբար է այն, բայց պարզ ու մեկին ոճով շարադրուած. կը պատուիրէ այլևայլ հիւանդութիւններու յարմար զանազան դեղեր. կը դասաւորէ զանոնք իրենց չափերով ու կը ներկայացնէ դեղատոմսի ձևին տակ. վերջը կը գնէ երկրորդ Հատոր մը եւ, որուն մէջ կ'ամփոփէ պատուիրած դեղերուն լատիներէ — Հայ բառաբանը, բաւականի լաւ բացատրութիւններով¹:

*
*

Քաւանթարեանի Բժշկարանին նման գործ մէր, զոր 1806ին Վենետիկի Վանքը կը հրատարակէր. այն է՝ Ողուլլուսեան Յովակիմ բժիշկին « Նիտի ԲժՇԿԱԿԱՆ » անուն համառոտ մէկ երկը աշխարհարար, որ ուրիշ բան չէր, բայց եթէ խառն գրութիւն մը, խտացում առողջապահիկ պատուէրներու ու յանձնարարութիւններու, ինչպէս նաև սննդարար համարուած կարգ մը նիւթերու, և հիւանդութիւններու յատուկ դեղորէներու, կից՝ ունենալով և մէկ փոքրիկ բառարան²:

Օղուլլուսեանի գործէն վեց տարի վերջ՝ 1814ին, կալկաթայի մէջ կը տպագրուի « ԳԻՒՏ ԿՈՎԱՅԻՆ ՊԻՍԱԿԻ » անուն կարեւոր հատորը, որ Միպիկ հիւանդութեան դէմ հնարուած ճէներըեան պատուաստին պատմութիւնն էր Անգլիերէնէ թարգմանուած:

Եւ այս Հրատարակութեան կը յաջորդէ ևս այս, ութը տարի յետոյ, Բէստէշի

երկհատոր աշխատութիւնը, պատրաստուած բոլորովին տարբեր ոճով, և իւր նախընթացներէն ալ գերազանցապէս շահեկան, մասնաւոր բժշկական, զոր պիտի նկատեմ միշտ ոչ միայն Հայ Բժշկական թիւնը՝ թէև հարիւր տարիներով ծերացած, այլ և՛ Հայ մամուլին մինչև 1822 ապրիլի երեք դարերու տաժանակիր կեանքին ու կրած դառնակսկիծ երկունքին ալ եզակի ու անմոռ մէկ արգասիքը:

Ո՛վ էր ասոր Հեղինակը. — Ահաւասիկ անոր կեանքին զխաւոր գիծերը քաղուած իւր ընդարձակ կենսագրութենէն, զոր հրատարակած եմ 1898ին և 1901ին Վիեննական Միտիթարեան Միարանութեան Հանդես Ամսօրեային մէջ:

(Շարունակելի)

ՏՈՒՌԱՆ ԱՆՆ. Յ. ԹՈՐՈՐԵԱՆ

ՀԵՍՏԵՐԱԿԱՆ

ԽՈՐԱՆ (ABSIDE)

Խորան բառս մեր մէջ շատ նշանակութիւններ ունի, ինչպէս՝ բնակարան, կամար, վրան, տաղաւար, զմբեթաձև ծածք. կ'ըսուի խորան արջունի, խորան երկնից, խորան վկայութեան, խորան Աստուծոյ, որ է սեղան սրբութեան: Բայց համապատասխանող abside բառին, կը նշանակէ այն կոնքեղաձև շինութիւնը, որ եկեղեցւոյ բնմին յետակողմը կը կազմէ: Արդէն Քրանս սերէն բառս abside, որ յոյն ἀψις—αψιδος բառէն կազմուած է, գործածուած է նշա-

1. ՏՆ՝«ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՔԱԼԿԱԹԱՐԿԱՆ ՊԵՏՐՈՍ ԲԺՇԿԻ» վերնագրով աշխատութիւն հրատարակուած Հանգես Ամսօրեայի մէջ. տարի 1891. յունուար:

2. ՏՆ՝« ԵՈՎԱԿԻՄ ԲԺՇԿ ԵՐՄԻՆԱՊՈՒՆԵԱՆ » կենսագրութիւն, հրատարակուած Հանգես Ամսօրեայի մէջ տարի 1896 Ապրիլ, Մայիս:

3. 1814—1822ի միջև հրատարակուած են Բժշկութեան վերաբերեալ երկու փոքրիկ աշխատութիւններ ալ, որոնց

մին գտնուած է 1815ին և 1818ին Վենետիկ տպուած «ՃԵՄԱՐԱՆ ԳԻՏԵԼԱՅ» ին մէջ՝ բժշկականութիւն և մարդակազմութիւն վերնագրերով, և միւսը՝ 1820ին Վենետիկ հրատարակուած Հ. Ղ. Ինճեհեանի «ԵՂԱԿԱ ԲԻՒՅԱՆԵԱՆ» անուն հատորին վերջը, «ԽՐԱՏ ԵՆ ԳԻՏԵԼԻՔ ԱՍՏԻ ԱՌՈՂՋՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՊԱՆՈՂ ԺԱՆՏԱՆՈՏ» վերնագրով: